

Ina ter Avest, *Kinderen en God verteld in verhalen. Een longitudinaal onderzoek naar de ontwikkeling van het godsconcept van autochtone en allochtone kinderen in een multiculturele en multireligieuze onderwijscontext*. Zoetermeer: Uitgeverij Boeken-centrum, 2003. ISBN 90-239-1355-8, viii + 423 blz., € 29,90.

De Juliana van Stolbergschool in Ede profileert zich vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw als een interreligieuze basisschool, met christelijk en islamitisch godsdienstonderwijs. Het uitgangspunt van de school is dat de ontwikkeling van de religieuze identiteit van elke leerling binnen de eigen godsdienstige traditie gewaarborgd dient te zijn. Dit brengt met zich mee dat zowel de christelijke als de islamitische godsdienstige tradities, gradueel verschillend, present zijn in de godsdienstlessen van de school.

Of dergelijk interreligieus onderwijs de voorwaarden creëert tot het verrichten van denkhandelingen die stimulerend zijn voor de religieuze ontwikkeling, dat onderzoekt Ina ter Avest in haar proefschrift *Kinderen en God verteld in verhalen*. Aan de hand van een toetsend-verklarend exploratief onderzoek beschrijft zij situaties in zowel de Van Stolbergschool als in een protestants-christelijke controleschool. Ter Avest vergelijkt de scholen en probeert verklaringen aan te dragen voor verschillen en overeenkomsten in de religieuze ontwikkeling van de leerlingen.

Daartoe start zij met het schetsen van veranderingen in de Nederlandse samenleving: ontzuiling, secularisatie, opkomst van migrantenculturen en de invloed daarvan op het onderwijs. Daarbij komen reacties aan de orde van zowel de overheid (invoering van intercultureel onderwijs, geestelijke stromingen en OALT) als van de zuilen binnen het onderwijs, inclusief de opkomst van een islamitische zuil. Tevens worden excursies gemaakt naar het godsdienstonderwijs in de buurlanden België, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.

Alvorens de godsconcepten bij leerlingen te verkennen, gaat Ter Avest in op dergelijke concepten in christelijke en islamitische tradities en recente veranderingen daarin.

Gedurende tien jaren volgde zij veranderingen van het godsconcept van leerlingen in relatie tot het godsdienstonderwijs en in de context van de multiculturele basisschool. Vanuit de keuze voor triangulatie werd op basis van een veertiental onderzoeksinstrumenten (schrijfpodochten, foto-interviews, gestructureerde en dialogische interviews en dergelijke) geluisterd naar wat kinderen uit zichzelf en als reactie op vertelde verhalen over God vertelden. Daarnaast werden moeders geïnterviewd en globale beschrijvingen gegeven van het godsdienstonderwijs in de scholen. Zo werd een antwoord gezocht op de vraag naar de mogelijke invloed van interreligieus leren op de ontwikkeling van het godsconcept van de kinderen.

Zoals Goldman dat deed in zijn door Piaget geïnspireerd onderzoek (*Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, 1964; *Readiness for Religion*, 1974), zo werd de onderzoekspopulatie verhalen uit de godsdienstige tradities voorgelegd en daarover in een interview van gedachten gewisseld. Met de longitudinale opzet van het onderzoek werd aangesloten bij Tamminen (*Religious Development in Childhood and Youth*, 1991) en Van Omsen & Hutsebaut (*De dynamische wisserwerking tussen passieverhaal en kind*, 1989).

Ter Avest concludeert dat het algemene godsconcept van zowel christelijke als islamitische kinderen in groep zes van de basisschool overeenstemt met het traditionele godsbeeld in de christelijke en islamitische tradities, dat in het bijzonder God als 'de mens nabij' accentueert. De opvattingen van christelijke en islamitische leerlingen blijken echter van elkaar te verschillen ten aanzien van de concretisering van regels die zijn verbonden met het godsconcept. Globaal genomen tonen de leerlingen, in de termen van Fowler (*Stages of Faith*, 1981), een ontwikkeling van letterlijk-mythisch geloven naar synthetisch-conventioneel geloven: van de almacht van God naar een scheiding tussen God en wereld en vervolgens naar een verbinding tussen de twee als verschillend ervaren werelden. Maar de diversiteit in individuele ontwikkelingen van de kinderen blijkt groot te zijn.

Naarmate zij ouder worden en in aanraking komen met andere en verschillende invloedsferen, lopen de godsconcepten meer uiteen en krijgen de ontwikkelingstrajecten een eigen individuele kleur. De niet-normatieve invloeden treden meer op de voorgrond dan in de voorgaande jaren, waarin de normatieve leeftijdgebonden factoren belangrijker zijn voor de ontwikkeling. Na de constructie van het concept 'God' volgt de constructie van de betekenis van God in het persoonlijke leven. Vooral bij moslimleerlingen maakt dan de gedragsdimensie van geloven, het vervullen van de religieuze plichten, deel uit van het bestaan. Voor de christelijke leerlingen ligt de nadruk op de ervaringsdimensie, de ervaring dat God er is als je Hem nodig hebt en dat Hij er is als een vriend.

Ter Avest signaleert dat deze vriendschappelijke nabijheid door moslimleerlingen van de Juliana van Stolbergschool als het ware wordt 'geleend' uit de chris-

telijke traditie. Dat zou voortkomen uit het exploratieve en intercreatieve proces dat gestimuleerd wordt door het interreligieus leren dat de school aanbiedt.

Kinderen en God verteld in verhalen presenteert een uitvoerig verslag van een lang en breed onderzoek. Daarmee is de 'ecologie van de ontwikkeling' van het godsbegrip bij de kinderen die in het onderzoek betrokken waren op zowel macro-, meso en microniveau globaal in kaart gebracht. Het geheel van de gehanteerde onderzoeksmethodieken is nauw verwant aan hoofdlijnen van de 'etnografische methode' die de Britse godsdienstpedagoog Jackson c.s. (*Religious Education: an interpretive approach*, 1997) hanteren.

Toch is de verwijzing naar deze methode minimaal. Hier en daar heeft de uitvoerigheid van het onderzoek geleid tot witte plekken. Zo leidde de looptijd van meer dan tien jaar ertoe dat de onderzoeksgroepen heel klein werden, omdat leerlingen afhaakten. De uitvoerigheid van deze dissertatie is waarschijnlijk ook als oorzaak aan te wijzen voor het wegvallen van nogal wat verwijzingen naar het omvangrijke corpus aan gebruikt bronnenmateriaal.

De breedte van het onderzoek leidde er waarschijnlijk ook toe dat op het macroniveau de praktijk van facultatief godsdienstonderwijs en het streven naar 'actieve pluriformiteit' in het openbaar onderwijs en onderwijs in geestelijke stromingen in bijzondere scholen slechts schetsmatig aan de orde komen. Hetzelfde geldt voor de praktijk van het godsdienstonderwijs. De opvattingen van de leerkrachten van de onderzochte scholen komen breed aan de orde, evenals de identiteitskenmerken van de scholen. Maar wat er tijdens de lessen daadwerkelijk gebeurt, wordt nauwelijks beschreven. Zo wordt van het godsdienstonderwijs in ons omringende landen wel een globale schets gegeven, maar is er geen aandacht voor de fundamentele discussies die daarover worden gevoerd, zelfs niet voor de ruime aandacht die de Edese Juliana van Stolbergschool daarbij krijgt in Duitsland. Door de breedte van het onderzoek loopt de lezer van dit proefschrift het risico af te dwalen van de zoektocht naar de invloed van interreligieus onderwijs op het verrichten van denkhandelingen die stimulerend zijn voor de ontwikkeling van godsconcepten bij christelijke en moslim leerlingen.

Na haar omvangrijke onderzoek komt Ter Avest tenslotte tot de conclusie dat interreligieus onderwijs ertoe leidt dat het 'christelijke' aspect 'God is als een vriend' van het godsconcept door moslimleerlingen uit de christelijke traditie wordt geleend. Toch blijft de gedragsdimensie van geloven, de religie als bron van plichten, bij die leerlingen bestaan. Dit roept de vraag op wat het onderzoek zou hebben opgeleverd als naast de ontwikkeling van het godsconcept ook was gekeken naar de ontwikkeling van godsdienstig gewortelde gedragsdimensies. Omdat westerse, christelijke tradities in de godsdienstige opvoeding het denken over godsconcepten prioriteren, terwijl islamitische opvoedingstradities gedragsdimensies accentueren, heeft het onderzoek immers onbedoeld een te eenzijdig christelijk vertrekpunt gekregen. Bij haar suggesties voor vervolgonderzoek wijst Ter Avest niet op een mogelijke herhaling van haar onderzoek, gericht op gedragsdimensies. Maar mocht het tot een dergelijk onderzoek komen, dan kan er vruchtbaar gebruik worden gemaakt van de door haar gehanteerde methoden.